

Zofia Czapiga

Uniwersytet Rzeszowski (Rzeszów, Polska)

NIEWERBALNE SPOSOBY WYRAŻANIA EMOCJI (NA PRZYKŁADZIE LITERATURY POLSKIEJ I ROSYJSKIEJ)

Czujemy więcej, niż potrafimy nazwać.
Nasz język jest zbyt ubogi w stosunku do naszych emocji.

Jolanta Kosowska, *Nie ma nieba*

Człowiek jako jedyna istota na ziemi posiada wrodzoną zdolność do przekazywania informacji za pomocą artykułowanych dźwięków, pisma czy gestów, co umożliwia mu funkcjonowanie w zorganizowanym społeczeństwie. Komunikacja¹ międzyludzka przybiera różną postać w zależności od okoliczności oraz charakteru informacji, którą mogą być fakty, myśli i uczucia (Mckay, Davis, Fanning 2013: 67). W opracowaniach lingwistycznych wyróżnia się trzy rodzaje znaków służących do manifestowania stanów emocjonalnych człowieka: werbalne, parawerbalne i niewerbalne (Awdiejew 2007: 122). Znaki werbalne, czyli formy językowe, obejmują leksykalne wykładniki emocji, bezpośrednie formuły opisowe, frazemy itp.; znaki parawerbalne to niewerbalne zachowania wokalne: podniesiony głos, wzmożone oddychanie, mówienie przez zęby, pomruki (*mhm, yhy*), wydłużone dźwięki (*eee, yyy*), natomiast znaki niewerbalne, inaczej mowa ciała, to spojrzenie, mimika twarzy, gestykulacja, pozycja ciała podczas rozmowy itp. (Awdiejew, Habrajska 2006: 10–11; Lewiński 2006: 53–54). Nierzadko znaki te współwystępują w nazywaniu bądź opisywaniu emocji, niewerbalna komunikacja może przebiegać równocześnie z werbalną i może wzmacniać lub zmieniać sens słów. Wielu badaczy podejmowało próbę określenia procentowego udziału środków werbalnych i niewerbalnych, jednak wyniki okazują się zróżnicowane i wahają się od 7% przekazu słownego wg A. Mehrabiana, 10% wg E. Halla do 30–35% wg R. Birdwhistella (Głazewska, Kusio 2012: 29; Leathers 2007: 20).

---

¹ Komunikacja w węższym znaczeniu – to ‘porozumiewanie się ludzi za pomocą środków językowych i niejęzykowych (gestykulacja, mimika)’, natomiast komunikat to ‘każdy tekst języka naturalnego’ (Encyklopedia 1993: 278).

Mowa ciała jest elementem niewerbalnej komunikacji międzyludzkiej. Jest to „zespół komunikatów nadawanych i odbieranych przez ludzi na wszystkich niewerbalnych kanałach jednocześnie. Informują one o podstawowych stanach emocjonalnych, intencjach, oczekiwaniach wobec rozmówcy, pozycji społecznej, pochodzeniu, wykształceniu, samoocenie, cechach temperamentu itp.” (http://encyklopedia). *Komunikaty niewerbalne są przekazem, który „przebiega za pośrednictwem zmysłów, wykorzystując ich naturalne właściwości [...], inaczej mówiąc, za przekaz niewerbalny jest tu uważane to, co umożliwia odbiór i przekazanie informacji wyłącznie za pośrednictwem naturalnych właściwości zmysłów, a nie to, co wymagało uprzedniej specyficznej preparacji bodźców”* (Domachowski 1993: 29). *Wskaźniki niewerbalne obejmują mimikę, ton głosu, gesty, pozycję i ruchy ciała, dotyk i spojrzenie* (Aronson, Wilson, Akert 1994: 173; Морозов http; Аленикова 1985: 143–147).

Jakkolwiek każda z części ludzkiego ciała jest przekazywaczem emocji, to jednak głównym źródłem informacji o nich jest twarz, ponieważ jest najwidoczniejszą i najbardziej ekspresyjną częścią ciała, odzwierciedlającą szybko zmieniające się nastroje, reakcje i zachowania rozmówcy. *Jak pisze G. D. Krejdlin*, «Лицо и многие связанные с ним мимические жесты и движения [...] не только соотносятся с конкретными эмоциями, но и выполняют определенные коммуникативные и социальные функции» (Крейдлин 2001: 228). Na twarzy malują się wszystkie stany emocjonalne: szczęście, smutek, żal, gniew, gorycz, niezadowolenie, nadzieja, lęk, niepokój. Nie bez powodu uważa się twarz za główny ośrodek komunikacji niewerbalnej (Kępiński 1977: 9–34). Psycholodzy zwracają uwagę na fakt, że niemowlę już w trzecim miesiącu życia uśmiechem reaguje na widok bliskiej osoby, a w kolejnym miesiącu radośnie uśmiecha się do matki, a mimicznie wyraża niezadowolenie, a nawet płacze na widok twarzy nieznannej (Żebrowska 1980: 331). Niehamowane przejawy uczuć dzieci pełne są ekspresji: skaczą z radości, obrażone odwracają się, przestraszone – krzyczą i uciekają, a gdy wpadają w złość – krzyczą i tupią nogami. W wieku szkolnym dzieci coraz lepiej panują na reakcjami emocjonalnymi (Ibid. 401, 488, 625), a z czasem mechanizm ujawniania uczuć nabiera typowego dla danej nacji charakteru.

Przedmiotem niniejszego opisu są niewerbalne sposoby wyrażania stanów emocjonalnych człowieka w języku polskim i rosyjskim. Zostaną omówione następujące znaki niewerbalne: oczy, mimiczny wyraz twarzy, zmiana koloru twarzy, łzy, głos, gesty i ruchy ciała oraz różne nietypowe czynności i zachowania². Materiał egzemplifikacyjny został dobrany z tekstów literatury pięknej oraz z korpusów tych języków.

² Mowie twarzy poświęciłam też odrębny szkic „Twarz nie kłamie”. *O niewerbalnych sposobach wyrażania emocji (na przykładzie literatury polskiej i rosyjskiej)*, w druku, Kraków 2017.

OCZY, SPOJRZENIE, WYMIANA SPOJRZEŃ

Oczy są w stanie wyrazić całą gamę emocji i uczuć. Uważa się, że są one zwierciadłem ludzkiej duszy i że nigdy nie kłamią (w języku rosyjskim: *глаза – зеркало души, глаза не врут*) (Кępiński 1977: 13; Лейс <http>). Doskonale oddają tę prawdę słowa z powieści M. Bułhakowa *Mistrz i Małgorzata*:

Zrozumcie, że język może ukryć prawdę, ale oczy – nigdy! Ktoś wam zadaje niespodziewane pytanie, nie zdradzacie się nawet drgnieniem, błyskawicznie bierzecie się w garść i wiecie, co należy powiedzieć, żeby ukryć prawdę, i wygłaszacie to niezmiernie przekonująco, i nie drgnie na waszej twarzy żaden mięsień, ale – niestety – spłoszona pytaniem prawda na okamgnienie skacze z dna duszy w oczy i już wszystko stracone (Bułhakow: 177).

Wymiana spojrzeń, błysk w oczach czy spojrzenie z wyrażeniem miłości lub nienawiści z powodzeniem mogą zastąpić znaki werbalne. Por.:

[1] Chyba nie przeinaczył treści, bo w jasnych **oczach** kobiety **zalsniły iskierki nadziei**. (A. Baniewicz)

[2] **W oczach** jej **malowało się bezgraniczne przerażenie**, jak gdyby nagle zobaczyła upiora. (J. Brzechwa)

[3] Teraz Krzysiek zaczął powoli cedzić przez zęby. **W oczach zaczęła mu się jarzyć prawdziwa wściekłość**. (P. Krawczyk)

[4] Он улыбался, на сером квадрате его большого лобастого лица белели зубы, **тепло, сдержанно и весело поблескивали глаза**. (М. Шолохов)

[5] Он уловил иронию, **тяжело посмотрел на нее, гнев мелькнул в его глазах**, но он погасил его. (А. Рыбаков)

[6] **В глазах** его **плавал и метался страх и ярость**. (М. Булгаков)

W oczach człowieka *może się kryć (malować, błyszczeć, lśnić, jarzyć) pełnia szczęścia, podziw, wdzięczność, złość, strach, rozpacz, nienawiść, niepokój, lęk; в глазах может быть (остановиться, стоять, плеснуться, засветиться, мелькнуть) сердечность, безмерная любовь, тревога, страх, ужас, злоба, страдание, скорбь, испуг, ярость* itd.

MIMICZNY WYRAZ TWARZY

Również o twarzy mówi się, że nie kłamie. Wyraz twarzy jest najwymowniejszym sposobem komunikacji niewerbalnej. Łatwiej jest pokierować reakcjami ruchowymi rąk i całego ciała niż mimiką twarzy. Uśmiech, „oprawa” oczu

– układ powiek i brwi, zmarszczone czoło, nachmurzenie się sygnalizują różne stany emocjonalne (Kępiński 1977: 10, 15). Por.:

[7] **Zacisnęła usta. Była bardzo blada, w jej oczach dostrzegł strach, na pewno strach, ale milczała.** (A. Zbych)

[8] **Twarze mężczyzn stwardniały. Wargi zacięły się, w oczach rozgorzała niewiść. Zacisnęli pięści, a ze zdławionych gardzieli wyrwał się ochryply okrzyk: – Śmierć Rzymowi!** (H. Rudnicka)

[9] **Zmarszczone troską i smutkiem czoło Spartakusa wygładziło się. W oczach rozlał się pogodny blask.** (H. Rudnicka)

[10] [...] у нее просто не было сил изображать горе предстоящей разлуки. Бабушка видела одно – сухой, решительный **блеск глаз, похожее на маску лицо, кривую улыбку** в ответ на ее слова: – Ты бросишь умирающего отца? (И. Полянская)

[11] Дарья весело **хохотала, на лице ее трепетали брови, брызжущий смех лучили прищуренные глаза.** (М. Шолохов)

[12] Аксинья, уткнувшись лицом ему под мышку, дышала таким родным, пьянящим запахом его пота, и **на губах ее, порочно-жадных, скрытая от глаз Григория, дрожала радостная, налитая сбывшимся счастьем улыбка.** (М. Шолохов)

Twarz może być *uśmiechnięta, wesola, rozradowana, ale też smutna, zmieszana, zaszępiąta, zatroskana, wystraszona; лицо радостное, веселое, спокойное, приветливое lub угрюмое, грустное, печальное, задумчивое, растерянное, oзабоченное, удивленное itp.* Pozytywne emocje sygnalizuje *uśmiech szczęścia, miłości, zachwytu, zadowolenia, zrozumienia; uśmiech radosny, wesoly, pogodny, łaskawy; улыбка счастливая, радостная, веселая, блаженная, довольная, обаятельная, приветливая, a negatywne – uśmiech rozpaczliwy, złośliwy, pogardliwy, smutny, diabelski, okrutny, nerwowy, tragiczny, stygnący, chłodny, szyderczy, zły; улыбка грустная, печальная, злобная, злая, невеселая, хитрая, ироническая, издевательская, ехидная, презрительная, смущенная itd.*

ZMIANA KOLORU TWARZY

Widocznym sygnałem przeżywanej emocji jest zmiana koloru twarzy: czerwona lub purpurowa świadczy o złości, zdenerwowaniu albo o zakłopotaniu czy zawstyżeniu, na twarzy mogą się pojawić czerwone plamy, wypieki, rumieniec. Z kolei bledność oznacza przerażenie, strach, a nawet szok. Por.:

[13] Kellerman [...] zatrząsł się z gniewu. **Na suchym, bladym czole** marszałka ukazały się **czerwone plamy**. (W. Gąsiorowski)

[14] Wiktor, który na widok chłopców skrzywił się pogardliwie, **poczerwieniał** teraz **ze złości** [...] (I. Jurgielewiczowa)

[15] Twarz jego całkowicie **purpurowa** się stała, do samego czubka czoła **czerwona**, do samej linii włosów śnieżnobiałych. (D. Bieńkowski)

[16] Конечно, обиделась, вон и **щеки покраснели**, а в глазах тоска, даже сквозь праведный гнев видно... (Н. Катерли)

[17] Его **лицо побледнело, стало желтым, как солома**, глаза глубоко впали, смотрели устало, без выражения, руки стали дрожать. (А. Беляев)

[18] **Лицо** Селезнева **стало коричневым** и жестким, как ржавое железо. (А. Фадеев)

Twarz bywa czerwona lub purpurowa z gniewu, oburzenia, wrażenia, podekscytowania; można poczerwienieć ze złości, z gniewu, wściekłości, oburzenia, zażenowania, irytacji; nie tylko ze wstydu, także ze złości; ktoś jest czerwony jak upiór, jak rak, jak pomidor, jak muchomorek, jak burak. Również bladeść twarzy sygnalizuje głównie negatywne emocje, przy czym barwa może się zmieniać: blada z wściekłości, przerażenia, podniecenia, ze wzruszenia, złości, strachu; zbladła z wrażenia, jak płótno, jak trup; najpierw zbladła śmiertelnie, potem zzieleniała; początkowo zbladła, teraz z wypiekami na twarzy słuchała. Podobnie w materiale rosyjskojęzycznym o stanie emocjonalnym bohaterów świadczy to, że *лицо покраснело, побледнело, стало мертвенно-бледное, фарфоровое от волнения, досады, гнева, злости, страха, ненависти, бешенства; побледнело желтоватой бледностью; лицо было бледное, как смерть; смертельно, мертвенно бледное*. Sporadycznie zdarza się zmiana koloru twarzy pod wpływem emocji pozytywnych: *пoczerwieniała z radości, zrobiła się czerwona ze szczęścia; она покраснела от радости, от счастливой надежды, от счастья, от избытка счастья*.

LZY

Łzy zwykle kojarzą się z przykrymi emocjami, pojawiają się jednak i w stanach przyjemnych doznań emocjonalnych. Por.:

[19] **Łzy zachwyty stanęły mu w oczach, zachwyty**, a zarazem **żału**. (Z. Kossak)

[20] Zaszuchała się dziewczyna, zapatrzyła, **lzy popłynęły, nie od żalu, ze szczęścia.** (E. Nowacka)

[21] Po wyjściu już **nie musiała ukrywać smutku, lzy jak groch kapaly jej z oczu,** aż ludzie przystawali i gapili się [...] (K. Rebs)

[22] Ильинична долго **ничего не могла сказать от радости. По коричневому лицу ее, по глубоким морщинам на щеках катились мелкие, как бисер, слезинки.** (М. Шолохов)

[23] [...] я заплакал от этой близости счастья... **Слезы обжигали щеки, я плакал беззвучно, сжимая губы изо всех сил,** будто боялся выпустить на волю, потерять этот драгоценный плач. (А. Григоренко)

[24] Я, конечно, не заплакал, но **слезы у меня на глазах все-таки выступили – от злости.** Я изо всех сил сжал кулаки, так что ногти впились в ладони. (В. Белоусова)

Łzy są wyrazem silnych doznań psychicznych człowieka. Przynoszą ulgę, pozwalają na rozładowanie emocji, którą nerwy, uwalniają od negatywnych emocji bądź wyrażają szczęście. Są więc *lzy smutku, porażki, rozpacz, upokorzeń, bezsilności, wstydu, zawstydzenia, męki, żalu i wściekłości, ale też szczęścia, radości, zachwytu, miłości, wzruszenia, śmiechu,* a w języku rosyjskim *слезы разлуки, разочарования, страха, обиды, зависти, сострадания, отчаяния, сочувствия, обожания, восторга, счастья, умиления, очищения и обновления, расставаний и встреч.* Leją się *lzy krokodyle, czyste, rzęsiste; jak perły spływają po twarzy, po policzkach; jak groch(y) kapią z oczu; leją się strumieniem, strugami; płyną sznurkiem po twarzy, lecą ciurkiem, żłobią ścieżyny na policzkach; слезы катятся градом, ручейком, рекой; была способна только на слезы шепотом.*

GŁOS

Głos najwierniej wyraża stany emocjonalne, dając im właściwe zabarwienie, najszybciej zdradza smutek czy przygnębienie. W zależności od pozytywnego bądź negatywnego charakteru stanu emocjonalnego zmienia się jego ton i natężenie. Przy przeżywaniu silnych emocji głos drży (Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G. 1982: 147). Por.:

[25] **A krzyczał tak strasznym głosem,** jakiego chyba jeszcze nikt z siebie nie wydobył. Był to **głos rozpaczliwej decyzji na wszystko.** (D. Terakowska)

[26] Czarodziejka, skrzywiona z bólu, wyprężyła się, unosząc wolną już nogę. Krzyknęła **wściekłym, pełnym bólu i złości głosem**. (A. Sapkowski)

[27] – A wóz, panie? – **zawył pełnym głosem** Yurga, nie bardzo wiedząc, **ze strachu, rozpaczy czy wściekłości**. – A towary? Cały rok pracy? Wolej mi zdechnąć! Nie zostawiejęę! (A. Sapkowski)

[28] Ее **голос звучал совсем не так, как накануне**. Вялости и апатии как не бывало – **голос дрожал от возбуждения**. (В. Белоусова)

[29] – Лев, я повторяю, ты должен что-то сделать для Димы и Сони! – **В голосе** Алины Федоровны **звучали запальчивость и раздражение**. (Ю. Трифонов)

[30] – Ну хорошо, – **в мамином голосе** чувствовались одновременно **и изумление, и сдержанная радость**, – поехали. (А. Жвалевский)

Głos bywa więc *śłodki, spokojny, radosny, przerażony, gniewny, rozpaczliwy, oburzony, wściekły, zły, drżący z wściekłości; веселый, спокойный, ласковый, дрожащий, возбужденный, взволнованный*. W głosie *pobrzmiewa wzruszenie, rozgoryczenie, irytacja, zwątpienie, zaskoczenie, zdziwienie, nutka żalu na przemian z irytacją, a nawet złością; popłoch, prawie lęk; wrze nienawiść; wyczuwa się jakąś ironię, prawie gorycz; w głosie jest i cierpienie, i ból, i poníženie; в голосе слышится счастливое удовлетворение, звучит искренняя радость, законная гордость, терпеливая покорность, обида, страх, испуг, отчаяние, нескрываемое злорадство, раздражение, скрытое волнение, горечь и укоризна, серьезная тревога, искренняя печаль* itp.

O pozytywnych emocjach świadczy to, że ludzie mówią *ze słodyczą w głosie, с радостью*, a o negatywnych, gdy mówią *ze szczerym lękiem, z wielką żalością, lekką irytacją, zazdrością, agresywnością, niepokojem, goryczą, rozpaczą, żalem; с угрозой в голосе, тоскою, дрожью, гордостью, горечью, с некоторым недовольством, со слезами в голосе, со злостью, с искренним страданием; с отчаянием в голосе, но уже не со злостью, а с жалостью; с иронической усмешкой на губах и горечью в голосе*.

GESTY I RUCHY CIAŁA

Również gesty są bardzo istotnym elementem mowy ciała, czyli komunikacji niewerbalnej. Występują najczęściej w koordynacji ze spojrzeniem oraz sygnałami wokalnymi (komunikacją wokalną). Są to ruchy ciała, zwykle rąk i dłoni, towarzyszące mowie, czasem ją zastępujące. Ręka jest ważnym środkiem

porozumiewania się ludzi. Analogicznie do „mowy” twarzy istnieje mowa ręki – gest, będący wyrazem ekspresji emocjonalnej (Kępiński 1977: 32). Służy głównie do wzmocnienia komunikacji werbalnej. Rozłożone ręce sygnalizują otwartość i przyjazne nastawienie, załamane ręce – rozpacz, bezradność. W momencie wielkiego zdenerwowania i wzburzenia objawem złości okazuje się machanie rękami, gwałtowność ruchów czy niepanowanie nad gestami. Również postawa (pozycja) i ukierunkowanie ciała oraz ruchy wyrazowe całego ciała, czyli ruchy pantomimiczne, informują o aktualnych stanach emocjonalnych. Por.:

[31] Zatrzymał się nagle, cisnął mój tobolek na posadzkę, **obrócił się i uniósł zaciśnięte pięści**. Jego niewielkie, złe, skośne jak u wilka oczy błyskały wściekle. (E. Białołęcka)

[32] **Załamala ręce i odwróciła się** wreszcie. Na twarzy miała **plomienne rumieńce, w oczach dzikie błyski**. (I. Surmik)

[33] Jej matka, Franciszka, gdy ją zobaczyła, **załamala ręce i rzuciła się** ku niej. (T. Lebioda)

[34] Точно желая разгадать тайну своей жизни, она в недоумении **пожимала плечами, качала головой и всплескивала руками**. (А. Чехов)

[35] Рыдания пресекли ее голос; она **била себя в грудь, ломала руки**, кляла день рождения и ту минуту, в которую узнала любовь! (Н. Дурова)

[36] – Степан на выбор **развел руки и брезгливо встряхнул их**, показывая, что такого вопроса для них не существовало. (В. Распутин)

Odzwierciedlenie aktualnych stanów emocjonalnych za pomocą gestów ma charakter odruchowy, mimowolny. Silne emocje w znacznym stopniu decydują o zachowaniu człowieka, o jego bezpośredniej reakcji na daną sytuację komunikacyjną. Są także sygnałem dla uczestników tejże sytuacji. W przytoczonych przykładach załamywanie rąk, machanie nimi, uderzanie w piersi, zaciskanie pięści współwystępuje ze wzruszaniem ramion, kręceniem głową, z różnymi pozycjami ciała, poruszaniem się itd. Dodatkowo oczywiście pojawiają się też inne sygnały mimiczne złości, rozpacz, bezradności czy przerażenia: *X odwrócił się, pogroził pięścią; zatrząsł się, opadła mu broda, zadygotały ręce; zbladła, przygryzła usta, drżały jej ręce, opuściła je na kolana; obrócił się gwałtownie, zachnął się i wydął z gniewu wargi; odwrócił się nagle, chwycił za klapę płaszcza; poczęła dygotać ze strachu, robota wypadła jej z rąk; udruczenno покачал головой и беспомощно развел руки; развел руки и пожал плечами; махнула рукой, повернулась и странно улыбнулась; резко повернулась и испуганно воскликнула; вращал глазами, взвизгивал, рычал тигром,*

топал ногами, рвал на себе волосы, ломал руки; всплескивала руками, болезненно морщила лицо и охала; дрожал, извивался всем телом, корчился как от стыда.

INNE DZIAŁANIA TOWARZYSZĄCE EMOCJOM

Sygnalami silnych emocji, głównie negatywnych, są różne nietypowe czynności, gesty, nerwowe ruchy rąk, zaciskanie pięści, grożenie, uderzenie ręką w stół, przebieganie postronnymi przedmiotami, wskazywanie palcem w czyimś kierunku, spojrzenie komuś prosto w oczy itp. Często po jednej czynności następuje kolejna, a ta różnorodność gestów i ich szybka zmiana sygnalizuje stan nerwowości, gniewu, bezradności. Por.:

[37] **Rzucił się na Północnego, kopiając glanami, drąc paznokciami, ciągnąc za włosy. Chwyciwszy jego głowę, zaczął nią walić o chodnik, wwiercał nóż we wszystkie części ciała. Gryzł, scyzorykiem poprawiał.** (M. Sieniewicz)

[38] Przez chwilę patrzyła na Kasię szeroko rozwartymi źrenicami, później ukryła głowę w ramionach i zaczęła płakać. Szloch unosił nierównym rytmem jej łopatki, skóra na karku zaróżowiła się. (T. Dołęga-Mostowicz)

[39] Он яростно сжал кулаки и изо всех сил стукнул по столу. Лицо его вдруг искажилось от гнева. (Ю. Домбровский)

[40] У Григория вздулись на лбу и на шее связки вен, зеленоватыми искорками брызнули зрачки. Радости он не мог скрыть: голос дрогнул, бесцельно забегали по застегкам шинели черные пальцы. (М. Шолохов)

Cała seria dynamicznie występujących po sobie czynności w przykładzie [37] jest znakiem niepohamowanej złości, wręcz wściekłości, połączonej z nienawiścią; w [38] przerażone spojrzenie, ukryta w ramionach głowa, szloch, rytmiczne unoszenie się łopatek, zmiana koloru skóry na karku świadczą o przerażeniu, żalu, natomiast w [38] zaciśnięcie pięści i uderzenie w stół oraz wykrzywienie twarzy odzwierciedlają gniew. Tylko w ostatnim przykładzie sygnalizowany jest pozytywny stan radości, zadowolenia: chaotyczne ruchy palców towarzyszą ruchom mimicznym twarzy, błyskowi oczu oraz znakowi wokalnemu.

Jak już było wcześniej wspomniane, w przypadku silnych emocji typowe jest współwystępowanie różnych znaków niewerbalnych. W tekstach literackich bardzo często pojawia się kilka sygnałów określonego stanu emocjonalnego bohaterów: jest to mimika twarzy, kolor skóry, środki wokalne, gesty, pozycja

ciała oraz różne nietypowe zachowania. Służy to jak najwierniejszemu oddaniu uczuć i emocji, a zwłaszcza stopnia czy skali ich natężenia. Por.:

[41] **Z załamanymi rękoma, z wyrazem rozpaczki bezdennej**, stokroć mocniejszej niż wówczas, gdy żegnał ojca, **patrzył i patrzył** w leżącego trupa. Z nagłą **zatrząsnął się cały i począł lkać** jak dziecko. Głowa jego padła do nóg zabitego, **ręce kurczem objęły** mokre, staplane buty. Począł w boleści **skomleć i wyrzekać**: – To ja... To moja wina... (S. Żeromski)

[42] **Poderwał wreszcie głowę**, jakby został zaskoczony [...] **Wzdrygnął się bezwiednie, wciągnął spazmatycznie powietrze, a jego oczy rozszerzyły się w nagłym szoku**. [...] Szok, przestrasz, zaskoczenie i wstręt... (E. Białołęcka)

[43] **Желтое лицо ее почти посинело, губы были сжаты и вздрагивали по краям**. Секунд десять полных она **смотрела ему в глаза молча...** и вдруг **прошептала** скороговоркой: – Я никогда вам этого не забуду! (Ф. Достоевский).

[44] А потом сел за стол, широко расставил локти и долго сидел в одиночестве, **стиснув зубы, выставив вперед нижнюю челюсть**. [...] Злой донельзя на себя и на все окружающее, Мишка **встал из-за стола, оправил гимнастерку, сказал, глядя в пространство, не разжимая зубов**: [...] (М. Шолохов)

O bezgranicznej rozpaczki bohaterów świadczy układ rąk, przeszyte cierpieniem spojrzenie, ruchy całego ciała, bólem naznaczony głos [41]; o przerażeniu, szoku – ruchy głowy i całego ciała, oddech, spojrzenie, wyraz oczu [42]; o nienawiści – kolor twarzy, mimika i zabarwienie głosu [43], a w ostatnim przykładzie – sposób siedzenia, mimika twarzy, układ ust, pozycja ciała, ruchy rąk i sposób mówienia zdradzają wielkie zdenerwowanie, złość Miszki. Same uczucia i emocje nie są tu nazywane, ale są obecne w kontekście utworów.

Na mowę ciała składa się wiele elementów, które mogą się przejawiać w oddzielnych zachowaniach, a połączenie różnych rodzajów znaków niewerbalnych daje pełniejszy obraz stanu emocjonalnego człowieka. Mimika, gesty, proksemika mogą powtarzać treści wyrażane komunikatem werbalnym. Ale mogą także modyfikować treść przekazywaną słownie, wnosząc ekspresje emocji i oceny, których reguły grzeczności nie pozwalają wypowiedzieć wprost. Mowa ciała najwyraźniej odzwierciedla silne emocje: strach, zdenerwowanie i gniew, kiedy człowiek nie jest w stanie panować nad sobą, kontrolować swoje zachowanie. Niewerbalne sygnały radości, zadowolenia są otwarte: człowiek szczęśliwy chce się podzielić z innymi swoim szczęściem. Manifestuje to szerokim uśmiechem, błyskiem oczu, jaśniejącym spojrzeniem.

Bibliografia

- Aronson E., Wilson T. D., Akert R. M. (1994), *Psychologia społeczna*, tłum. W. Domachowski, Poznań.
- Awdiejew A. (2007), *Gramatyka interakcji werbalnej*, Kraków.
- Awdiejew A., Habrajska G. (2006), *Typologia emotywnych aktów mowy*, [w:] *Wyrażanie emocji*, red. K. Michalewski, Łódź, s. 9–12.
- Bułhakow M., *Mistrz i Małgorzata*, przekł. I. Lewandowska, W. Dąbrowski, Kraków, Kolekcja Gazety Wyborczej.
- Domachowski W. (1993), *Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej*, Toruń.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* (1993), red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Głażewska E., Kusio U. (2012), *Komunikacja niewerbalna. Pleć i kultura. Wybór zagadnień*, Lublin.
- Kępiński A. (1977), *Twarz i ręka*, „Teksty”, nr 2 (32), s. 9–34.
- Leathers D. G. (2007), *Komunikacja niewerbalna. Zasady i zastosowania*, przekł. M. Trzcńska, Warszawa.
- Natura emocji* (2002), red. P. Ekman i R. J. Davidson, Gdańsk.
- Mckay M., Davis M., Fanning P. (2013), *Sztuka skutecznego porozumiewania się*, Gdańsk.
- Lewiński P. (2006), *Operatory emocji*, [w:] *Wyrażanie emocji*, red. K. Michalewski, Łódź, s. 53–61.
- Przetacznikowa M., Makiełło-Jarża G. (1982), *Podstawy psychologii ogólnej*, Warszawa.
- Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży* (1980), red. M. Żebrowska, Warszawa.
- Аленикова С. И. (1985), *Язык жестов*, «Наука и жизнь», №7, s. 143–147.
- Крейдлиן Г. Е. (2002), *Невербальная семиотика*, Москва.
- Леус Н., *Глаза – зеркало души. Как распознать ложь*, <http://leusdiv.ru>
- Морозов В. П., *Искусство и наука общения: невербальная коммуникация*, <http://koob.ru>
- http://encyklopedia.naukowy.pl/Komunikacja_niewerbalna

Źródła

- Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://nkjp.uni.lodz.pl/>
- Национальный корпус русского языка*, www.ruscorpora.ru
- Рыбаков А. (1980), *Дети Арбата*, Москва.
- Шолохов М. (1980), *Тихий Дон*, Москва.

Zofia Czapiņa

NONVERBAL MEANS OF CONVEYING EMOTIONS (ON THE MATERIAL FROM POLISH AND RUSSIAN LITERATURE)

(Summary)

The article is devoted to the analysis of nonverbal means of conveying emotions in Polish and Russian cultures. Body language employs such tools as look, glance, mimics, change of the face colour, tears, voice, gestures and body movements, as well as diverse untypical activities and be-

haviour. In strong emotions, the speaker uses different nonverbal means, what gives more complex picture of his or her emotional state. The most vivid and meaningful ways of nonverbal expression are mimics and look. Eyes are perceived as the mirror of the soul in the cultures under investigation, thus it is believed that they can never lie. Nonverbal signs can either confirm the verbal message or modify it.

Keywords: emotions, nonverbal communication, Polish, Russian.

NIEWERBALNE SPOSOBY WYRAŻANIA EMOCJI (NA PRZYKŁADZIE LITERATURY POLSKIEJ I ROSYJSKIEJ)

(Streszczenie)

Artykuł poświęcony jest niewerbalnym sposobom wyrażania emocji i uczuć w polskim i rosyjskim kręgu językowo-kulturowym. Znaki niewerbalne, inaczej mowa ciała, to spojrzenie, mimiczny wyraz twarzy, zmiana koloru twarzy, łzy, głos, gesty i ruchy ciała oraz różne nietypowe czynności i zachowania. Przy silnych emocjach znaki te współwystępują, co daje pełniejszy obraz stanu emocjonalnego człowieka. Najwymowniejszym sposobem komunikacji niewerbalnej jest mimika twarzy oraz spojrzenie. W badanych kręgach językowo-kulturowych oczy są zwierciadłem ludzkiej duszy i nigdy nie kłamią. Znaki niewerbalne mogą powtarzać treści wyrażane komunikatem werbalnym bądź je modyfikować.

Słowa kluczowe: emocje, komunikacja niewerbalna, język polski, język rosyjski.